

Torp och hemman vid Ryrsjöns västra strand

Arkeologisk utredning
Fastighet Ryr 4:3
Fuxerna socken, Lilla Edets kommun
Philip Blomqvist och Robin Eriksson
Lödöse museum/Kulturförvaltningen
KU Arkeologisk rapport 2024:5

Torp och hemman vid Ryrsjöns västra strand

Arkeologisk utredning
Fastighet Ryr 4:3
Fuxerna socken, Lilla Edets kommun
Philip Blomqvist och Robin Eriksson
KU Arkeologisk rapport 2024:5
Lödöse museum/Kulturförvaltningen

Författare Philip Blomqvist och Robin Eriksson

Grafisk form Gabriella Kalmar

Layout och teknisk redigering Astrid Lennblad

Omslagsbild Fotot visar utsikten över de centrala delarna av utredningsområdet, åt väster. Foto taget av Anna Beckman.

Lödöse museum/Kulturförvaltningen

Museivägen 1

463 71 Lödöse

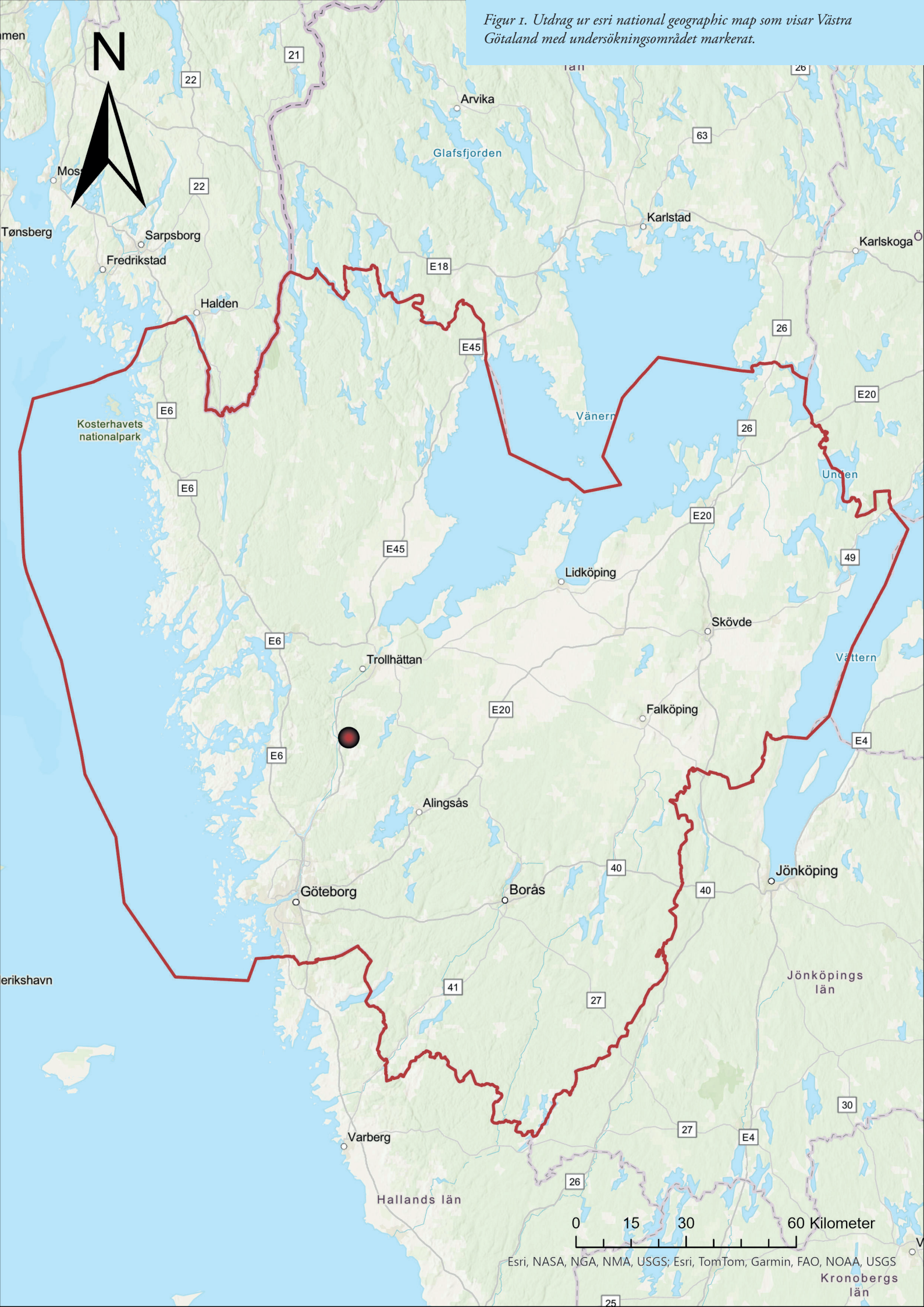
tel. 010-441 43 81

www.lodosemuseum.se

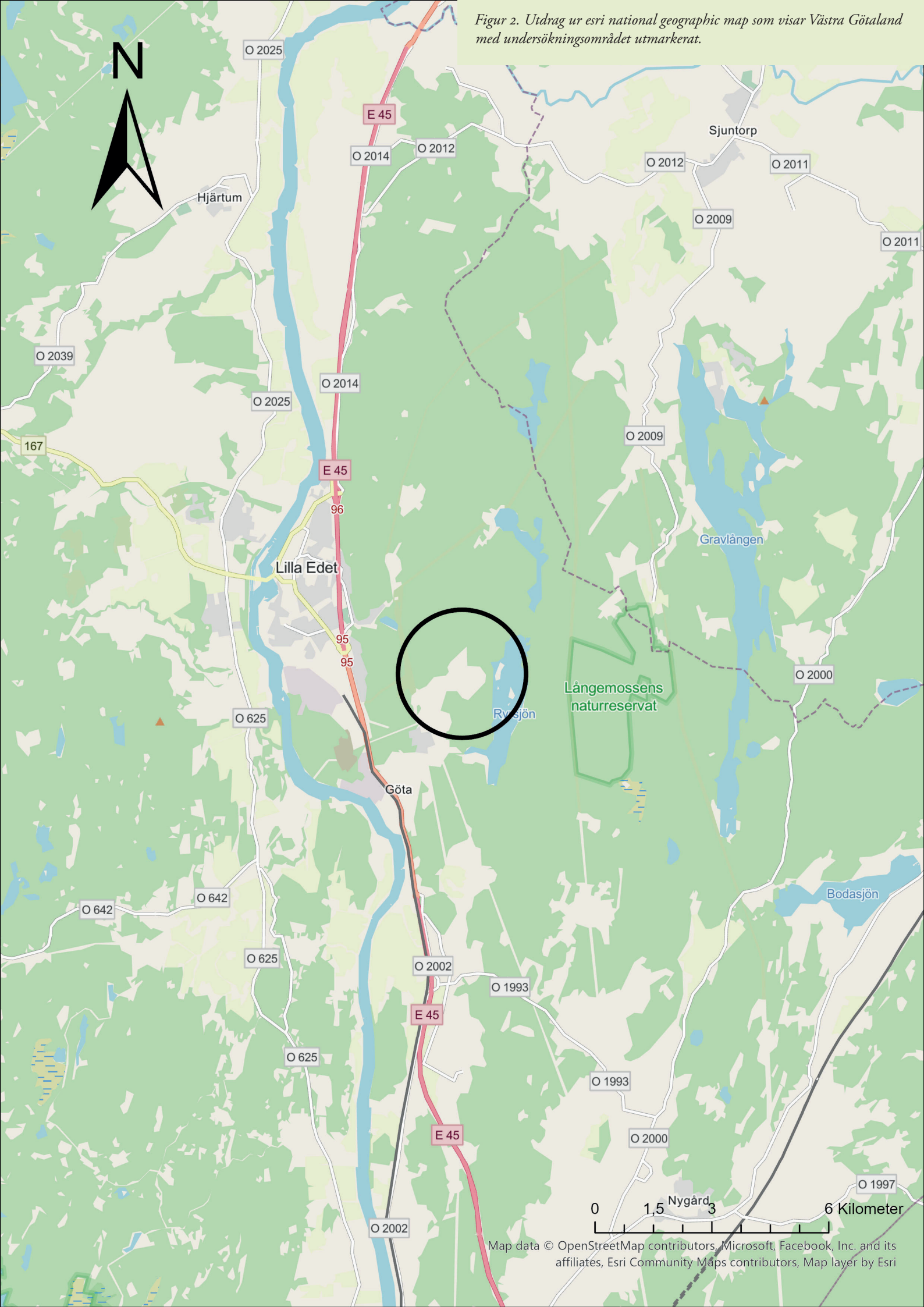
Innehåll

Sammanfattning	9
Inledning.....	9
Syfte och metod	9
Topografi och fornlämningsmiljö	9
Kart- och arkivstudie.....	9
Resultat	17
Kvalitetshöjande insats.....	17
L1966:5955, Lägenhetsbebyggelse	17
L1966:5969 Lägenhetsbebyggelse	17
Nyregistrerade lämningar.....	18
L2024:1821 Lägenhetsbebyggelse	18
L2024:1822 Lägenhetsbebyggelse 'Backstuga'	18
Resultat gentemot undersökningsplan	20
Materialets vetenskapliga och pedagogiska potential	20
Slutsats samt åtgärdsförslag.....	20
Referenser.....	21
Litteratur	21
Kartor	21
Otryckta källor.....	21
Tekniska och administrativa uppgifter	22

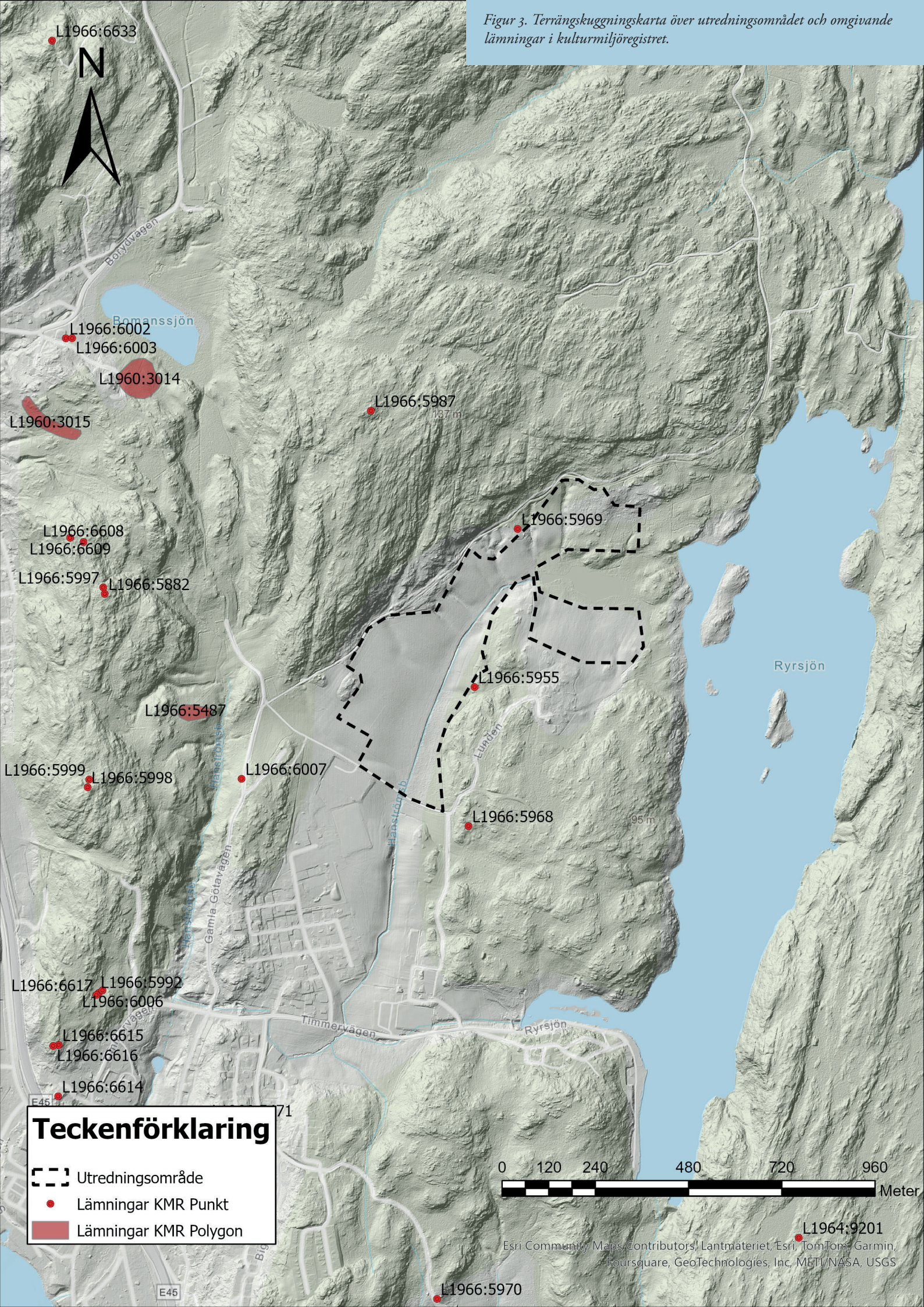
Figur 1. Utdrag ur esri national geographic map som visar Västra Götaland med undersökningsområdet markerat.

Figur 2. Utdrag ur esri national geographic map som visar Västra Götaland med undersökningsområdet utmarkerat.

Figur 3. Terrängskuggningskarta över utredningsområdet och omgivande lämningar i kulturmiljöregistret.

Sammanfattning

Utredningen resulterade i att lämningar efter fyra lägenhetsbebyggelser kunde dokumenteras och tilldelas korrekt antikvarisk status. Två lämningar inom området registrerades medan en kvalitetshöjande insats gjordes på två lämningar vars utbredning tangerade utredningsområdet. Inga lämpliga lägen för förhistoriska aktivitets- eller boplatser påträffades, därför utgick sökschaktning från utredningen.

Inledning

Lödöse museum/Kulturförvaltningen har på uppdrag av Länsstyrelsen i Västra Götalands län (431-3827-2024) genomfört en arkeologisk utredning med anledning av planerad exploatering inom fastigheten Ryr 4:3 i Göta, Lilla Edets kommun. Utredningen genomfördes den 29 april 2024.

Philip Blomqvist har varit projekt- och fältarbetsledare och Anna Beckman medverkade i fält. Utredningen föregicks av en kart- och arkivstudie som företogs av Robin Eriksson vid kulturmiljöenheten, Kulturförvaltningen (VGR). Philip Blomqvist och Robin Eriksson har författat innevarande rapport.

Syfte och metod

Syftet med den arkeologiska utredningen var att utröna huruvida det finns sedan tidigare okända fornlämningar inom området för planerad exploatering. Utredningen syftade därtill att göra en kvalitetshöjande insats och avgöra antikvarisk status på två sedan tidigare registrerade lämningar som tangerade utredningsområdet.

Utredningen företogs genom fältinventering där lämningar synliga ovan mark skulle dokumenteras och potentiella lägen för förhistorisk aktivitet eller bosättning identifieras. Fältarbetet föregicks av en kart- och arkivstudie som gick igenom områdets historiska kartmaterial. Intressanta områden markerades ut för mer intensiv inventering.

Fältarbetet genomfördes under en dag, där hela området först gick igenom till fots. Därefter genomskötes de av kartstudien markerade områden mer intensivt. Påträffade lämningar mättes in med GPS och dokumenterades med foto, beskrivning och mått i Esri's programvara Field maps. Inmätningarna och dokumentationen har bearbetats i ArcGIS Pro.

Topografi och fornlämningsmiljö

Utredningsområdet breder till stora delar ut sig i en dalgång omgiven av berg väster om Ryrsjön. Området utgörs idag till största delen av åkermark och skog. Området låg delvis under vatten fram till cirka 10 500 BP (Sveriges geologiska undersökning, Strandförskjutningsmodell).

Det absoluta närområdet innehåller inga fornlämningar. Ett vägmärke (LI966:6007) längs gamla Götavägen utgör den närmsta registrerade fornlämningen, belägen cirka 300 meter sydväst från undersökningsområdets södra gräns. Inom 1 kilometers radie från undersökningsområdet finns ytterligare fornlämningar registrerade i nordväst, väst och syd. Dessa är belägna på bergåsar och utgörs av stensättningar och rösen (kulturmiljöregistret).

Två lämningar, båda inom kategorin lägenhetsbebyggelse, tangerar områdets västra (LI966:5969) respektive östra (LI966:5955) gränser och utgörs av torplämningar. Båda lämningarna har antikvarisk status *möjlig fornlämning* i kulturmiljöregistret och hade bebyggelselämningar synliga ovan mark vid fältbesök under tidigt 1980-tal.

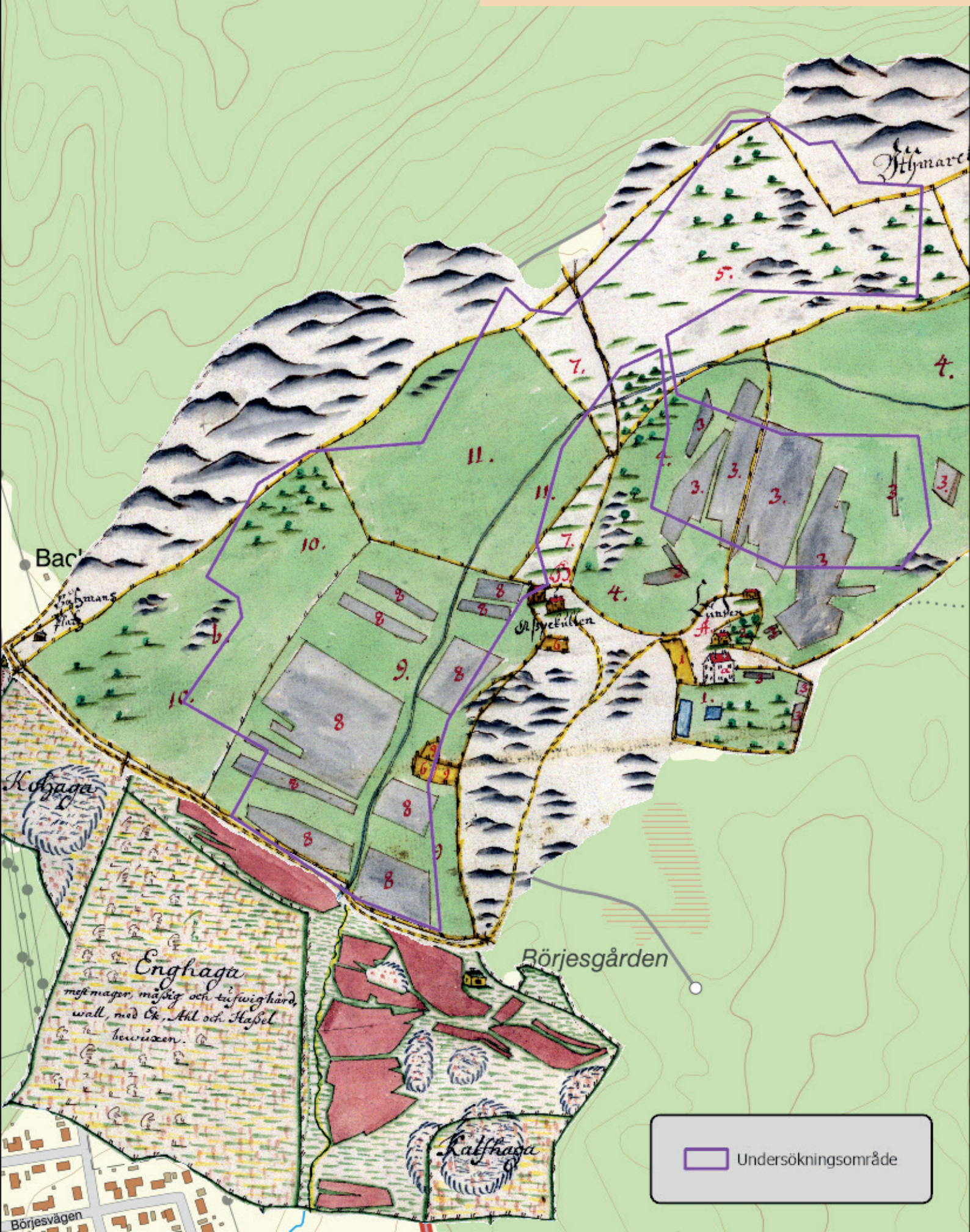
Ytterligare en bebyggelselämning (LI966:5968) finns registrerad som övrig kulturhistorisk lämning inom kategorin *husgrund historisk tid* strax sydost om utredningsområdet (kulturmiljöregistret).

Kart- och arkivstudie

Utredningsområdet ligger sydost om samhället Lilla Edet, en historiskt viktig plats för transporten i Göta-älvdalen. Väster om området går Gamla Götavägen från Lödöse upp mot Lilla Edet där sockenkyrkan i Fuxernas socken ligger och dit området tillhör.

Marken har tillhört byn Ryr. Jordeböckerna berättar att den bestod av Vran ¼ frälsehemman, Bertilsgården ½ frälsehemman, Mattis-/Börjesgården ½ frälsehemman, Aspekullen ½ frälsehemman, och ibland räknades även Lunden ½ frälsehemman till byn. Vran har tidigare benämnts Tomten. Namnet Ryr är känt från 1550 och betyder röjning. Alla hemmanen i Ryr har varit rå- och rörshegman underlydande ett säteri, troligtvis var det Lunden som är registrerat 1564 som kyrketorp och sedan går under namnet Rydboholm, namnet finns inte idag.

Figur 5. Kollage av bearbetade och rektifierade geometriska avmätningar från 1708 över Lunden och Aspekullen i norr (O46-II:1) och över Mat-tisgården från 1720 i söder (O46-II:4). Utredningsområdet består av åker, äng och betesmark och är inhägnade med en trädgårdsgård. Aspekullens tomt B tangerar området och i väster låg den gamla tomten vid littera b. Söder om Lunden A är det vackra stenhuset ritat.

Sydväst om utredningsområdet, längs bäcken ner mot Göta älv, ligger säteriet Hanström på 2 mantal. Namnet är känt från 1432 och förleden betyder tupp. Byn Ryr blir underlydande Hanström.

Det historiska kartmaterialet över området är gott. Fösta kartan är en geometrisk avritning över sätesgården Ryrboholm från 1686(O46-5:1)(se figur 4). Syftet med kartan är troligtvis att reda ut rågången mellan säteriet och Fuxernas by i norr. Notarum explicato nämner att byn Ryrs hemman underlyder hemmanet samt att littera B är Hanström som brukas som ladugård och är väl bebyggt.

Littera G är den gamla rågången från 1548 och H är den nya som gäller efter 1665. Littera C är en liten krog som ligger i söder. F är en kvarn norr om Ryrsjön, söder om denna fanns hemmanet Madryr samt ett torp. Säteriet ägs av Ollonberg och han har där byggt ett stenhus och anlagt en karpdamm. Det finns en del arkivmaterial gällande släkten Ollonberg som behandlas i en uppsats från Lunds universitet (Wienberg 2021). Ollonberg köpte ett antal hemman i Fuxernas socken 1648 och där började han bygga Ryrboholm sex år senare. Stenhuset var troligtvis byggt i tegel och var 15×11 meter stort och två våningar högt.

Inom själva utredningsområdet finns till största del åker- och ängsmark men eventuellt också den äldre rågången från 1548 med ett råmärke benämnt som Lunnhagestenen. Genom västra delen av utredningsområdet rinner en bäck. Två namn finns; Aspekullen i väster och Hästhagen i norr. Kartorna från 1600-talet innehåller mät- och vinkelfel och kan skilja sig mot verkligheten. Hemmanen Lunden och Aspekullen är utritade i utredningsområdet.

Nästa karta är en geometrisk karta av Johan Bosson Kempensköld från 1708 (se figur 5) över A Lunden, B Aspekullen och C Bertilsgården (O46-11:1). Kartan är uppdelad i två där Aspekullen och Lunden är i norra

delen och Berilsgården i södra. Mellan är Mattisgården placerad. Alla är frälsehemman på 1 mantal. Notarum explicato nämner att skogen brukas tillsammans med Hantröm och andra hemman. Skogen duger knappt till gärdesgårds- eller husbyggnad samt går inte att sälja eller svedja. Lunden brukas av två åbor vars byggnader är små. Söder om Lunden är det utritat ett stenhus och texten säger att: därtill har det tidigare varit ett stenhus och andra härliga byggnader under ett säteri men som nu är reducerat. Av stenhuset syns bara delar av muren. Det nämns även en trädgård utan träd och karpdamm utan fisk. Till Lunden finns det däremot en trädgård med körsbärsträd samt en kåltäppa. Inom utredningsområdet finns littera 3 och 8 som är åkern och består av en blandning av mull, sand och lera och plöjs med två par dragare, runtom ligger mosslopen slättermark. Väster om Lunden ligger Aspekullen precis på gränsen till utredningsområdet och som brukas av två åbor. Från tomten går en fägata norrut vid littera 7. 5 är en beteshage, 10 hårdvall med impediment, 11 äng. Vid littera b skall hemmanets tidigare tomtplats varit, precis på gränsen till utredningsområdet. Vid landsvägen i väster ligger ett båtmanstorp tillsammans med en backstuga på den geometriska avmätningen från 1720 över Mattisgården i söder(O46-11:4). Akten nämner att Baron Carl Ollonberg äger hemmanet samt att Hanströms ritas som rå- och rörshemman.

Efter dessa kartor blir det ett stort glapp till 1857 då en ägomätning görs över ägora till 2 mantal Hanström (15-fux-32) (se figur 6). Därunder ligger samtliga hemman i byn Ryr. Utredningsområdet består av åker och ängsmark och åkermarken har expanderat på ängens bekostnad under de dryga 100 år sedan förra karteringen. Hemmanet Aspekullen (littera E) har reducerats till ½ mantal och brukas fortfarande i två delar. Dess tomt går in området med en byggnad och i

norr finns torpet Hästhagen under littera M med en byggnad utritad precis utanför.

På platsen för stenhuset finns nu ett torp under littera I som heter Stenhuset. Hemmanet Lunden har reducerats till $\frac{1}{2}$ mantal. Kartan ger en överskådlig bild av alla ägorna till Hanström, samma utsträckning som på den geometriska avmätningen från 1686. Väster om utredningsområdet på platsen för tidigare båtmanstorpet ligger torpet Christianlund eller Backen vid littera N.

De andra hemmanen i Ryr har även de reducerats. G Ryrs kvarn norr om sjön har $\frac{3}{8}$ mantal, Madryr och torpet finns inte med och marken tillhör kvarnen. Ytterligare en kvarn finns söder om utredningsområdet väster om Bertilsgården. Kartan visar också den första detaljerade bilden av området runt Hanström med mangårdsbyggnad, magasin och ett stort ladugårdskomplex med innergård. Marken längs älven som tidigare var äng 1686 är uppodlad och dikad. Den tidigare krogen är nu torpet Elfvebacken vid littera H, öster därom ligger torpen Långås littera R, Svedjan littera P och Bistockstorpet under littera Q.

Nästa karta är den häradsekonomiska kartan från slutet av 1800-talet (se figur 7) som visar stora förändringar på Hanströms mark vad det gäller skattläggning. Alla tidigare hemman i byn Ryr är nu klassade som torp. Hästhagen är nu två torp där det senare av dem ligger inom utredningsområdet.

Tomterna för de tidigare hemmanen Lunden och Aspekullen sträcker sig in eller tangerar området och väster om Hästhagen tangerar en backstuga utredningsområdet och ytterligare två har dykt upp söder om torpet Backen. En okänd byggnad ligger öster om Lunden. Bistocktorp och Elfvebacken är backstugor, torpet Svedjan är borta. Större delen av den tidigare ängsmarken är nu helt uppodlad till stora sammanhängande åkerytor. Bäckan genom utredningsområdet har blivit rätad.

Öster om utredningsområdet har kvarnen norr om

Ryrsjön försvunnit och där ligger i stället torpet Madryr, söder om har en såg och ett tegelbruk anlagts vid kvarnen. En följd av detta är troligtvis att hela Ryrsjön har dämmts av och höjts och fått en dubbelt så stor yta som tidigare.

Laga skifte sker så sent som 1908 för Hanström (se figur 8). De två torpen som tidigare kallades Hästhagen ligger kvar, ett precis på gränsen och ett inom utredningsområdet som fortfarande heter Hästhagen. Det västra kallas Krisinelund och det gör även backstugan väster om precis utanför området. Bebyggelsen vid Aspekullen är borta, Lundens tomt tangerar utredningsområdet. Madryr norr om Ryrsjön är borta, söder om utredningsområdet är tegelbruket borta men kvarn och såg finns kvar. En ny plats för Bistocktorpet har dykt upp väster om den tidigare.

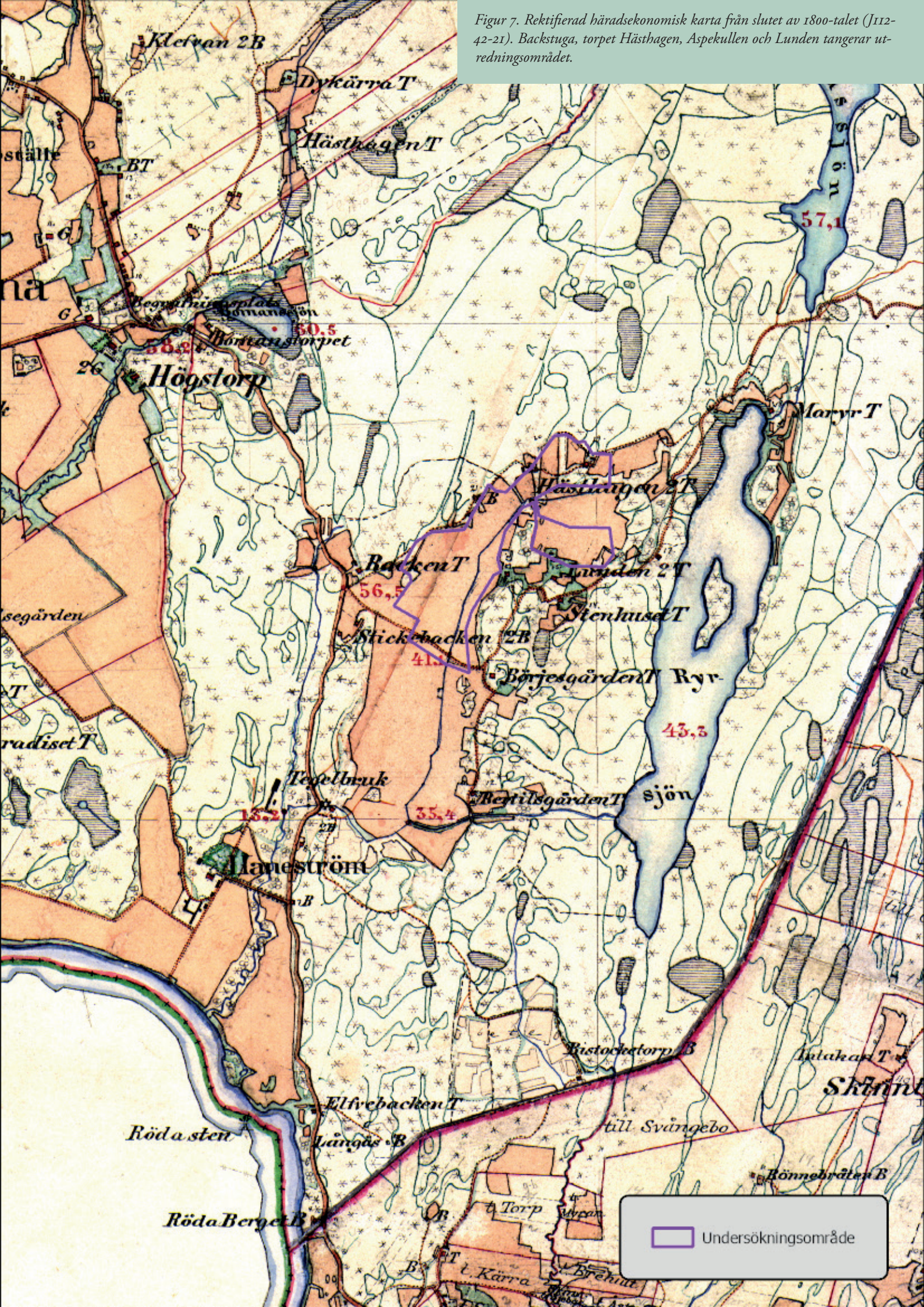
Under 1900-talet sker stora förändringar runt utredningsområdet. Järnvägen dras 1906 mellan Lilla Edet och Alvhem och går över Hanströms tomt. Rikssjuan eller E45 dras även den över Hanströms tomt. Ett stort ingrepp i landskapet är dämningen och höjningen av Ryrsjön som ökat vattenytan till dubbelt så stor. En karta över vandringsleder i området nämner att sjön dämmts upp 1905. Kartan nämner även att det finns en kvarnruin i norr.

Börjesgården är övergiven på den ekonomiska kartan från 30-talet, bebyggelsen vid Hästhagen är med men därefter försvinner den. Idag har tidigare åkermark söder om utredningsområdet gjorts om till fotbollsplaner. Bebyggelse finns vid Backen, Lunden och Stenhuset. Markerna runt Lunden och tidigare tomten för Aspekullen är med i Jordbruksverkets databas Tuva för ängs- och betesmarker och hade 2004 ett biologiskt kulturarv i form av hamlade askar och hävdgynnad flora som svinrot, ängsvädd, skallror och grönvit nattviol.

Figur 6 Riktifierad karta över Hanström från 1857 (15-fux-32). Littera Ea Aspekullens tomt tangerar området, i norr finns torpet Hästhagen under littera M. Åkermarken har expanderat på ängens bekostnad.

Figur 7. Rektifierad häradsekonomisk karta från slutet av 1800-talet (J112-42-21). Backstuga, torpet Hästhagen, Aspekullen och Lunden tangerar utredningsområdet.

Figur 8. Rektifierad laga skifteskarta över Hanström 1908 (15-fux-33). Utredningsområdet består till största del av åkermark. Hemmanet Aspekullen har försvunnit, i norr går torp Kristinelunds eller äldre Hästhagens tomt in i området och det nya Hästhagen ligger i, backstugan Kristinelund precis utanför.

Resultat

Utredningen resulterade i att 2 sedan tidigare kända lämningar kunde revideras med ny beskrivning (L1966:5955 och L1966:5969) strax utanför aktuellt utredningsområde. Detta var del av en kvalitetshöjande insats av lämningarnas innehåll i kulturmiljöregistret.

Inom området nyregistrerades två lämningar: L2024:1821 och L2024:1822. Samtliga lämningar som behandlades inom uppdraget utgörs av lägenhetsbebyggelser. Alla lämningar erhåller antikvarisk status *övrig kulturhistorisk lämning* bortsett från L1969:5955 som erhåller statusen *fornlämning*. Inga lämpliga boplatslägen kunde identifieras och sökschaktning utgick därför från utredningen.

Kvalitetshöjande insats

L1966:5955, Lägenhetsbebyggelse

Bebyggelselämning bestående av en närmast kvadratisk grund till boningshus (cirka 7,5×7,8 meter nordost-sydväst) kallmurad i 2–3 lager, efter torpet och tidigare hemmanet Aspekullen. Spisröse cirka 1,5×1,5 meter var beläget inom husgrundens nordöstra hörn. Namnet Aspekullen finns dokumenterat i kartmaterial tillbaka till en geometrisk avmätning från 1686 (O46-5:1). Bebyggelse på platsen finns dokumenterad i kartor från 1708 (O46-II:1) och 1857 (15-fux-32).

- Antikvarisk status: Fornlämning

Figur 9. Husgrund och spisröse tillhörande torpet Aspekullen fotograferad åt nordväst Foto: Philip Blomqvist.

L1966:5969 Lägenhetsbebyggelse

Bebyggelselämning bestående av en kallmurad husgrund (cirka 9,5×5,5 meter nordost-sydväst), en gjuften husgrund (cirka 7×7 meter nordost-sydväst) och en jordkällare (cirka 3×5 meter nordost-sydväst) efter torpet *Nya Hästhagen*. Bebyggelsen förekommer första gången i kart-/arkivmaterialet i Laga skifteskarta över Hanströms ägor 1908.

- Antikvarisk status: Övrig kulturhistorisk lämning

Figur 10. Hörnet av den kallmurade husgrunden tillhörande L1966:5969, fotograferad åt nordost. Foto: Philip Blomqvist.

Nyregistrerade lämningar

L2024:1821 Lägenhetsbebyggelse

Bebyggelselämningar inom ett område (cirka 45×30 meter nordväst-sydost) efter torpet *Gamla hästhagen* bestående av ett spisröse (1,6×2,5 meter nordväst-sydost), en jordkällare (11×8 meter nordväst-sydost) och grunder efter ekonomibyggnader/uthus inom ett område som mäter cirka 5,5×30 meter nordväst-sydost.

- Antikvarisk status: Övrig kulturhistorisk lämning

Figur 11. En fragmenterad gryta i gjutjärn sticker upp ur spisröset tillhörande boningshuset inom lägenhetsbebyggelsen L2024:1821. Foto: Anna Beckman.

L2024:1822 Lägenhetsbebyggelse 'Backstuga'

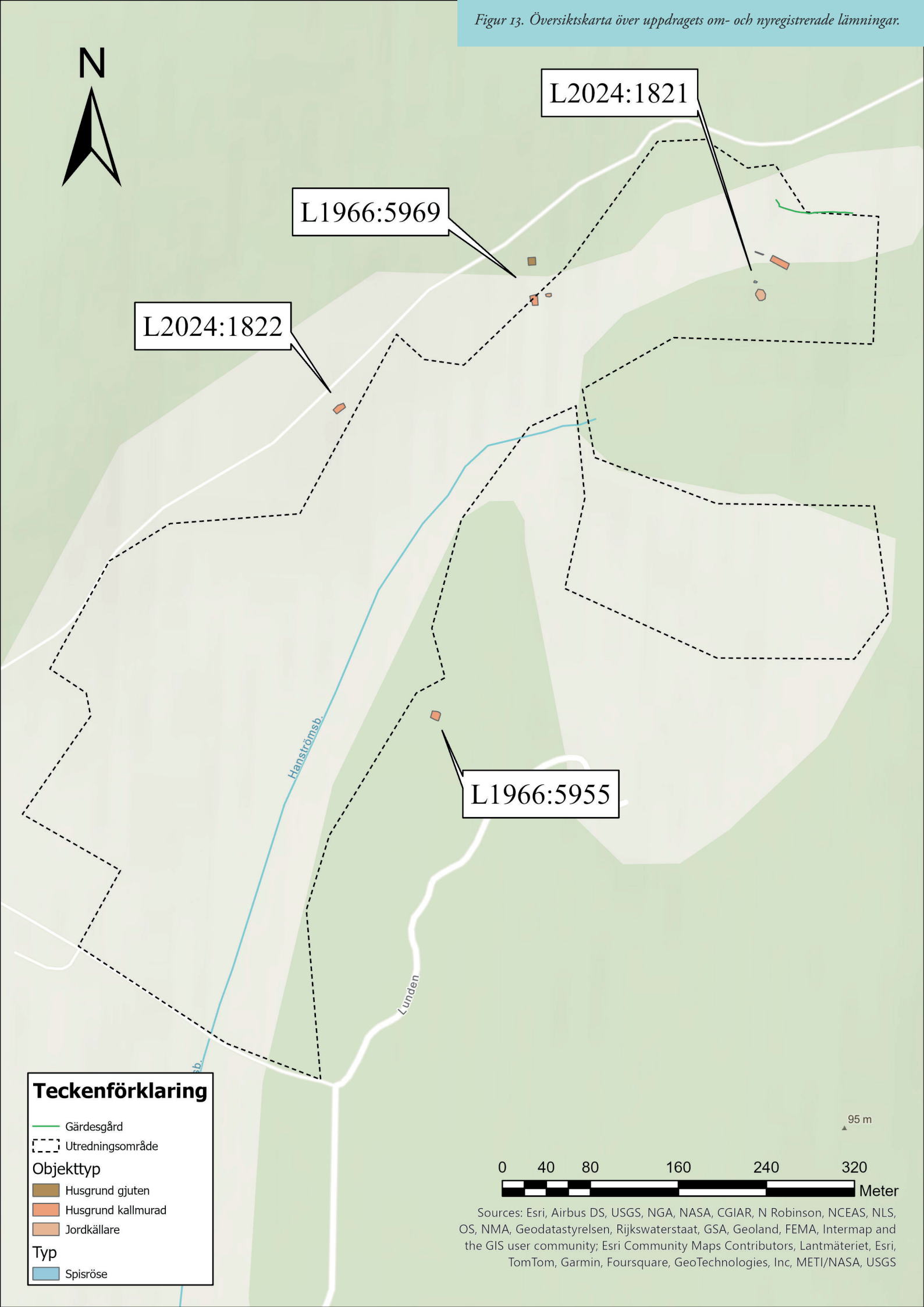
Bebyggelselämning bestående av en husgrund (cirka 6×11 meter nordväst-sydost) kallmurad i 2–3 lager. Be-tecknad som backstuga i häradsekonomska kartan (J112-42-21/1890-97).

- Antikvarisk status: Övrig kulturhistorisk lämning

Figur 12. Växtligheten övertorvar nästan helt och hållet lämningarna efter grunden till backstugan L2024:1822. Foto: Philip Blomqvist.

Figur 13. Översiktskarta över uppdragets om- och nyregistrerade lämningar.

Resultat gentemot undersökningsplan

Sökschaktning bedömdes inte vara nödvändigt för att uppnå syftet med utredningen. Beslutet baserades på platsens topografi och jordmånen inom området som till största delen bestod av lera med inslag av svämsediment längs med bäcken samt moränklätt urberg.

De låglänta delarna inom dalen som utgör större delen av området var vattenpåverkade och bedömdes inte utgöra bra lägen för förhistorisk bosättning/aktivitet. I övrigt skedde inga avvikelser från undersökningsplanen.

Materialets vetenskapliga och pedagogiska potential

De flesta lämningarna inom området är synliga ovan mark och bitvis väl dokumenterade i kartmaterial (se avsnittet *kart- och arkivstudie*). De fysiska lämningarna bedöms därför ha god pedagogisk potential och har potential att användas vid lärande om äldre agrara praktiker och kulturlandskap.

Den vetenskapliga potentialen för de yngre lämningarna (L1966:5969, L2024:1821 och L2024:1822) bedöms vara låg-medelgod eftersom yngre torp och backstugor är mycket väl utforskade och dokumenterade såväl regionalt som nationellt.

Lämning L1966:5955 bedöms ha en god vetenskaplig potential för fortsatt undersökning. Platsens långa kontinuitet, först som hemman och senare torp kan möjliggöra undersökning av platsens olika faser.

Slutsats samt åtgärdsförslag

Lödöse museum/Kulturförvaltningen anser att åtgärder för att bevara kulturmiljöerna inom området är nödvändiga (med hänvisning till lämningarnas pedagogiska potential) om de yngre bebyggelselämningarna berörs av planerad exploatering.

Gällande L1966:5955 anser Lödöse museum/Kulturförvaltningen att det krävs ytterligare arkeologiska insatser om området skulle bli föremål för exploatering eftersom lämningens vetenskapliga potential bedöms vara god.

Referenser

Litteratur

Ortnamnen i Älvsborgs län D. 5 Flundre härad. (1906). Stockholm: Norstedt

Wienberg, Asger (2021). *Karriärer i högadelns hägn - Social mobilitet bland Magnus Gabriel De la Gardies västgötska förvaltare cirka 1650–1680*

Kartor

O46-5:1 1686 Hanström nr 1-2 Geometrisk avmätning

O46-11:1 1708 Ryr nr 1-4

O46-11:4 1720 Ryr nr 1-4 Geometrisk avmätning

15-fux-32 1857 Karta, Ägo-beskrivning

J112-42-21 1890-97 Lilla Edet, 42-21 Häradsekonomska kartan

15-fux-33 1908-03-20 Laga skifte

J133-7B9h65 1965 Bredhult, 7B9h65

Otryckta källor

Karta Ryrsjön – Högstorps vandringsleder https://www.lillaedet.se/download/18.467799a7186a19d729a9471/1678877540072/Lilla%20Edet%20-%20G%C3%B6taomr%C3%A5det_karta.pdf

Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister [2024-05-27]

Sveriges geologiska undersöknings Strandförskjutningsmodell [2024-05-27]

Sveriges geologiska undersöknings jordarter 1:25 000–1:10 000 [2024-05-27]

Tekniska och administrativa uppgifter

Länstyrelsen dnr:	431-3827-2024
Länstyrelsen uppdragsnr:	202400427
Kulturförvaltningen dnr:	KU2024-00233
Kulturförvaltningen projektnr:	15848
Län:	Västra Götalands län
Kommun:	Lilla Edet
Socken:	Fuxerna
Fastighet:	Ryr 4:3
Koordinatsystem:	SWEREF 99 TM
Uppdragsgivare:	Sunna Group AB
Ansvarig institution:	Lödöse museum/Kulturförvaltningen (VGR)
Projektledare:	Philip Blomqvist
Fältpersonal:	Philip Blomqvist och Anna Beckman
Fältdatum:	2024-04-29
Fälttimmar:	16 timmar, 1 dag fördelat på 2 arkeologer
Arkiv:	Regionarkivet, Vänersborg
Fynd:	Inga fynd

